

Ewa Bujwid-Kurek

„Nieunijne” państwa poługosłowiańskie w obliczu integrującej się Europy – uwagi kilka

SŁOWA KLUCZOWE:

państwa poługosłowiańskie, integracja, akcesja, Unia Europejska, Parlament Europejski, Rezolucje Parlamentu Europejskiego, Bośnia i Hercegowina, Republika Serbii, Czarnogóra, Republika Macedonii

STUDIA I ANALIZY

Państwa europejskie można podzielić na te, które tworzą Unię Europejską i na te, które choć leżą na obszarze europejskim, znajdują się poza jej kręgiem. Do takich państw należy m.in. kilka państw bałkańskich, wśród nich znajdują się państwa poługosłowiańskie, takie jak: Bośnia i Hercegowina, Czarnogóra, Republika Serbii i Republika Macedonii. Warto zauważyć, że wszystkie wymienione państwa są żywo zainteresowane integracją z UE. Tak więc naczelnym celem badawczym niniejszych rozważań jest próba odpowiedzi na pytanie, czy w równym stopniu państwa powyższe są już przygotowane do pełnoprawnego członkostwa w UE¹, jaki jest obecny stan ich przygotowania i jakie mają szanse w najbliższym czasie wstąpienia do Unii Europejskiej? I choć temat nie jest zupełnie nowy, bo często podejmowany przez zainteresowanych tą kwestią, to jednakowoż treść i forma prezentowanego zagadnienia czynią go w pełni nowatorskim. Artykuł powstał przy wykorzystaniu typowych dla nauk społecznych, w tym nauki o polityce, metod badawczych. W największym stopniu przydatne okazały się być dwie metody: *case study* (studium przypadku) oraz *desk reasearch* (analiza źródeł zastanych).

¹ M. Kovačević, *Evropska unija između politike proširenja i tendencija produbljavanja evropske integracije* [w:] S. Samardžić (red.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj Uniji*, Beograd 2009, s. 15–43.

Unia Europejska, mając na względzie szczególnie traumatyczne doświadczenia ostatniej dekady XX wieku, które były udziałem państw bałkańskich, jest zainteresowana rozszerzeniem swego grona o państwa należące do tego kręgu. Obszar ten m.in. wypełniają od 1991 r. państwa pojugosłowiańskie. Wśród nich znajdują się te już należące do Unii Europejskiej (od 1 maja 2004 r. Republika Słowenii i Republika Chorwacji od 1 lipca 2013 r.) i te ubiegające się o nabycie statusu pełnoprawnego członkostwa. Te wciąż „nieunijne” państwa są w szczególnym zainteresowaniu prowadzonych rozważań. Unia Europejska troszcząc się o bezpieczeństwo w Europie, za pomocą *screeningu* monitoruje przebieg przygotowania tych państw do członkostwa żywiąc nadzieję, że ich przynależność do UE zapobiegnie odżywianiu konfliktów na tym wciąż należących do newralgicznych obszarów. Mamy jednak do czynienia z gronem państw „trudnych”, cechujących się brakiem subordynacji co do postępowania zgodnego z dyrektywami stawianymi przez UE. Stąd też państwa te wciąż jeszcze, w ocenie UE, nie są gotowe pod wieloma względami do tego, by móc uzyskać status pełnoprawnego członka. Przypomnijmy, że *acquis communitare* odbywa się i w przypadku tych państw wedle podziału na obszary negocjacyjne, a oceny zeń płynące są następnie podstawą późniejszych negocjacji akcesyjnych.

Przypomnijmy, że już w dniu 26 marca 2003 roku Komisja Europejska złożyła propozycję przystąpienia do UE pięciu państwom należącym do Bałkanów Zachodnich. W maju 2003 r. zainicjowano nowe „Partnerstwo na rzecz integracji Bałkanów Zachodnich z UE” (*European integration Partnerships for the Western Balkans*)². Wymieniona grupa państw zaliczana jest obecnie do jednych z najsłabiej rozwiniętych regionów w Europie. Nie dziwi więc, że Unia Europejska, szczególnie będąc zainteresowana stabilnością regionu, angażuje się w daleko idącą pomoc w przeprowadzaniu transformacji systemowej w pojedynczych państwach. W przedmiotowym względzie przyjęła za cel przede wszystkim poprawę poziomu gospodarczego tych, znajdujących się w trudnej, sytuacji państw. Głównym celem Unii Europejskiej wobec Bośni i Hercegowiny, Republiki Serbii, Czarnogóry, Republiki Macedonii jest również wspieranie pokoju, stabilizacji, jak również stworzenie sprzyjających warunków dla szybkiej z nią integracją. Relacje Unii Europejskiej z państwami Bałkanów Zachodnich, w tym szczególnie z państwami pojugosłowiańskimi, już w latach 90. XX w. były generowane specyfiką zjawisk i procesami zachodzącymi na tym obsza-

² Źródło: <https://www.pism.pl/index/?id=2dace78f80bc92e6d7493423d729448e>, s. 2 (dostęp: 7.05.2014).

rze³, a zważywszy na sytuację polityczną nie może dziwić fakt, że stosunki powyższe zasadały się w głównej mierze na zarządzaniu kryzysem. W tym miejscu warto przypomnieć, że już 26 marca 1999 roku Komisja Europejska w wydanym komunikacie do Rady Unii Europejskiej oraz Parlamentu Europejskiego ogłosiła założenia nowej polityki wobec Bałkanów Zachodnich. Plan powyższy przyjęto nazywać Procesem stabilizacji i stowarzyszenia (*Stabilisation and Association Process – SAP*). SAP zakładał: przygotowanie i wynegocjowanie umów stabilizacji i stowarzyszenia, rozwinięcie handlowych i gospodarczych stosunków między regionem a Wspólnotami Europejskimi oraz wewnątrz samego systemu, rozwinięcie istniejących mechanizmów pomocy gospodarczej i finansowej, pomoc Wspólnot w budowaniu demokracji oraz społeczeństwa obywatelskiego i jego instytucji (czytaj: infrastruktury), współpracę w zakresie wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych, jak też rozwój dialogu społecznego⁴. Rok później, bo w 2000 roku, podczas szczytu w portugalskiej miejscowości *Santa de Feira*⁵, Rada Europejska oficjalnie oświadczyła, że wszystkie kraje uczestniczące w SAP są potencjalnymi państwami kandydującymi do członkostwa w UE. Stanowisko to zostało potwierdzone na posiedzeniu Rady Europejskiej, które odbyło się w Salonikach w 2003 roku⁶. Co więcej, oprócz określonych wymogów regionalnych w zakresie politycznej oraz gospodarczej stabilności jak również współpracy regionalnej, proces stabilizacji i stowarzyszenia stopniowo uwzględniał instrumenty procesu rozszerzenia w celu przybliżenia państw analizowanego regionu z Unią Europejską⁷. Z zainicjowanego procesu stabilizacji i stowarzyszenia jednoznacznie wynika stopniowe dążenie do zbliżania państw Bałkanów Zachodnich do Unii Europejskiej, czego przejawem jest zawieranie umów bilateralnych w zakresie pomocy finansowej, prowadzenie dialogu politycznego, wymiany handlowej jak również daleko idącej współpracy regionalnej. Porozumienia SAP szczególnie preferują współpracę polityczną i gospodarczą, nie pomijając też utworzenia stref wolnego handlu z zainteresowanymi państwami. Należy przypo-

³ Zob. więcej: E. Bujwid-Kurek, *Państwa pojugosłowiańskie. Szkice politologiczne*, Kraków 2008 rok, passim.

⁴ Zob. więcej: E. Bujwid-Kurek, *Populizm w państwach Bałkanów Zachodnich* „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2011, nr 4, s. 255.

⁵ S. Sochacki, *Bośnia i Hercegowina 1995–2012. Studium politologiczne*, Toruń 2015, s. 250.

⁶ Noty faktograficzne. *Balkany Zachodnie* [w:] <http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/pl/displayFtu.html?ftu...>, passim (dostęp: 2.09.2017).

⁷ *Proces stabilizacji i stowarzyszenia: Balkany Zachodnie. Dokumenty informacyjne o Unii Europejskiej*, [w:] http://europa.eu/legislation_summaries/enlargement/western_balkans/index_pl.htm, s. 1 (dostęp: 16.05.2014).

nić, że Unia Europejska podpisała Układ o stabilizacji i stowarzyszeniu z Bośnią i Hercegowiną, jednak jego wejście w życie zostało wstrzymane. Pomimo tego, że Parlament Europejski i Rada Europejska podjęły m.in. takie decyzje, jak przykładowo w sprawie liberalizacji reżimu wizowego dla obywateli Bośni i Hercegowiny (15 grudnia 2010 r.), czym objęte zostały tylko te osoby, które posiadają nowe paszporty biometryczne⁸, o zacieśnieniu współpracy w zakresie wymiaru sprawiedliwości i ochronie granic, czy też decyzje o podpisaniu z Bośnią i Hercegowiną Układu o stabilizacji i stowarzyszeniu, to jednak mimo to wciąż jeszcze nie została rozwiązana jak dotąd najważniejsza kwestia, a mianowicie reforma ustrojowa całego państwa, a przecież od wspomnianej reformy uzależnia się integrację Bośni i Hercegowiny z Unią Europejską⁹. Przypomnijmy, że szybko po podpisaniu Porozumienia pokojowego w Dayton (1995 r.) Unia Europejska przekazała znaczne środki finansowe na wsparcie rekonstrukcji państwa. Szacuje się, że na ten cel tylko w latach 1991–1999 przeznaczono 2 006 mln euro¹⁰. Już od kwietnia 1996 r. Bośnia i Hercegowina była włączona w pomocowy program PHARE. Warto przypomnieć, że w styczniu 2013 r. Bośnia i Hercegowina straciła 45 mln euro ze środków Unii Europejskiej z powodu braku porozumienia liderów politycznych m.in. w kwestii zmian przepisów konstytucji oraz braku konsensusu w sprawie wdrożenia orzeczenia Trybunału Europejskiego UE. Już w 2000 r. UE wyznaczyła 18 kryteriów, którym Bośnia i Hercegowina powinna sprostać chcąc przystąpić do UE¹¹. W państwie tym powinno się szczególnie zadbać o powściągnięcie emocji pomiędzy zwaśnionymi narodami i przeprowadzenie zmian w systemie gospodarczym, prawnym i politycznym, jeśli ma się na celu wzrost gospodarczy, inwestycje zagraniczne, a docelowo wstąpienie do UE. Bośnia i Hercegowina powinna również mieć na uwadze, że do końca 2017 r. jest zobowiązana do wypełnienia kwestionariusza otrzymanego od UE, który zawiera 3 tysiące pytań dotyczących sfery ekonomiczno-politycznej, co

⁸ *Radni dokument osoblja Komisije. Izveštaj o napredku Bosne i Hercegovine u 2011*, Brisel 12.10.2011, s. 5. Zob. S. Sochacki, *Bośnia i Hercegowina 1995–2012. Studium politologiczne*, Toruń 2015, s. 257.

⁹ Zob. też K. Krysienieli, *Kryzys gospodarczy w Bośni i Hercegowinie i jego wpływ na stabilność państwa (wybrane aspekty)*, [w:] A. Głowacki, S.L. Szczesio (red.), *Balkany Zachodnie w systemie bezpieczeństwa euroatlantyckiego*, Łódź 2015, s. 439 oraz 457.

¹⁰ Zob. też: D. Lopandić, J. Kronja, *Regionalne inicjative i multilateralne saradnja na Balkanu*, Beograd 2010, s. 221.

¹¹ Tamże, s. 221. Zob. też: F. Biber, *Bośnia i Hercegowina po 1990 roku*, [w:] S.P. Ramet (red.), *Polityka Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej po 1989 roku*, Warszawa 2012, s. 351 i n.

ma wpływ na możliwość uzyskania statusu kandydata do Wspólnoty¹². Zdumiewające jest, że to małe państwo, jakim jest Bośnia i Hercegowina, ma dwie giełdy papierów wartościowych (w Sarajewie i Banja Luce), dwa oddzielne depozyty papierów wartościowych oraz dwa oddzielne systemy nadzoru instytucji finansowych, czyli *de facto* dwa oddzielne rynki finansowe¹³, co bynajmniej nie ułatwia sprostaniu stawianym wymogom jednolitego rynku finansowego.

W dniu 15 lutego 2016 r. Bośnia i Hercegowina oficjalnie złożyła wniosek o członkostwo w UE, a w związku z tym, że poczyniła znaczne postępy w wielu dziedzinach, toteż w dniu 20 września tego samego roku, Rada Europejska zwróciła się do Komisji Europejskiej o wydanie opinii na temat złożonego wniosku przez to państwo. Jedną z pierwszych reakcji w tej kwestii było przekazanie władzom Bośni i Hercegowiny przez Komisję Europejską w dniu 9 grudnia 2016 r. szczegółowego kwestionariusza w tej sprawie. Przypomnijmy, że w 2015 r. ze strony UE ponowione zostały oczekiwania wobec Bośni i Hercegowiny w sprawie przeprowadzenia gruntownych reform przygotowujących ją do członkostwa w Unii Europejskiej. Warto jednak zauważyć, że mamy do czynienia z wyjątkowo „krnąbrnym” przypadkiem państwa, trudno dającego się reformować. W wyrażonej w 2011 r. opinii płynącej z Raportu Komisji Europejskiej wynikało, że spośród wszystkich państw bałkańskich, Bośnia i Hercegowina najtrudniej poddaje się tzw. „europeizacji”. Ma się tu na uwadze przede wszystkim nieradzenie sobie z instytucjonalizacją procedur, normami oraz prowadzeniem polityki zgodnej z wymogami unijnymi. Tak więc Bośnię i Hercegowinę czeka jeszcze długa droga w jej staraniach do przystąpienia do Unii Europejskiej. Główną przyczyną tego upatrywać należy w uwarunkowaniach regionalnych i niezwykle skomplikowanej sytuacji tego państwa mającego charakter „trialistyczno-nacyjny”. I choć wciąż jeszcze w Bośni i Hercegowinie brakuje wypracowanego konsensusu co do polityki zagranicznej oraz jednomyślności w kwestii reformy gospodarczej to jednak podczas odbytego w dniu 10 lipca 2017 r. dru-

¹² Zakładając scenariusz optymistyczny, że reformy w Bośni będą przebiegały w miarę sprawnie, to jednak jak się przewiduje nieprędko BiH stanie się pełnoprawnym członkiem UE. Jak bowiem wykazują doświadczenia, kandydat od momentu złożenia aplikacji czeka ok. 9,6 roku na członkostwo, co pozwala wnosić, że BiH pod warunkiem wypełnienia stawianych jej kryteriów, będzie członkiem UE w roku 2026. Zob. P. Rosik, *Bośnia i Hercegowina: modelowy brak stabilności gospodarczej*, <http://forsal.pl/artykuly/1039610,bośnia-i-hercegowina-modelowy>, s. 9 (dostęp: 11.07.2017).

¹³ Źródło: <http://forsal.pl/artykuly/1039610,bosnia-i-hercegovina-modelowy-brak-stabilności-gospodarczej>, s. 6 (dostęp: 11.07.2017).

giego posiedzenia Rady Stabilizacji i Stowarzyszenia UE – Bośnia i Hercegowina, doceniono postępy poczynione przez to państwo, od czasu złożenia wniosku o członkostwo (luty 2016 r.) do czasu sformułowania konkluzji (wrzesień 2016 r.). Jednocześnie zachęcono Bośnię i Hercegowinę do dalszych działań w zakresie przeprowadzania wymaganych radykalnych szeroko pojętych reform ustrojowych¹⁴.

27–28 czerwca 2013 roku Rada Europejska rozpoczęła negocjacje w sprawie Układu o stabilizacji i stowarzyszeniu z wciąż „problematycznym samodzielnym” państwem, jakim jest Republiką Kosowa¹⁵, co bezdyskusyjnie ma wpływ na relacje Republiki Serbii z UE. Unia Europejska warunkuje członkostwo Republiki Serbii w swym gremium uznaniem przez nią samodzielności Kosowa. Do kwietnia 2016 r. Serbia otrzymała z UE 3 mld euro bezzwrotnej pomocy, które zostały wykorzystane na pomoc w realizacji wielu reform, co bezpośrednio przełożyło się na poprawę jakości życia Serbów¹⁶. W dniach 9–12 września 2014 r. w Belgradzie odbyło się po raz pierwszy posiedzenie Komitetu ds. rozszerzenia UE. Rok później, 23 czerwca 2015 r. w Brukseli miało miejsce spotkanie premierów Republiki Serbii i Republiki Kosowa oraz przedstawiciela UE odpowiedzialnego za politykę zagraniczną i politykę bezpieczeństwa. Głównym tematem rozmów była rozbieżność zdań między Serbią a Kosowem o sporne terytorium. Dla Serbii takim terytorium jest Kosowo, które uważane jest za okręg autonomiczny – pokrainę konstytucyjnie przynależną, obok Wojwodiny do Serbii jako jej część składowa. Nadto, rozmawiano o takich kwestiach jak np.: Związek Gmin Serbskich, telekomunikacja, energetyka oraz o utworzeniu Parku Pokoju w Kosowskiej Mitrovicy.

¹⁴ *Rada Stabilizacji i Stowarzyszenia UE-Bośnia i Hercegowina*, 10.07.2017, consilium.europa.eu/pl/meetings/international-ministerial-meetings/2017/07/10-bih, s. 1 (dostęp: 22.07.2017). Zob. też: A. Gucka, *Czy Unia Europejska ponosi winę za kryzys polityczny w Bośni i Hercegowinie?*, [w:] D. Gibas-Krzak, A. Krzak (red.), *Konflikty militarne i niemilitarne na Bałkanach w XX i XXI wieku w perspektywie polemologicznej*, Szczecin–Warszawa 2013, s. 129–137.

¹⁵ Na temat uznania samodzielności Kosowa więcej patrz: E. Bujwid-Kurek, *Republika Serbii w nowej przestrzeni ustrojowej. Dzieje, ustrój, konstytucja*, Kraków 2012, s. 93–95. Zob. też: S. Samardžić, *Problem Kosova i Metohije iz ugla evropskih integracija*, [w:] S. Samardžić (red.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj Unije*, Beograd 2009, s. 147–165.

¹⁶ Źródło: <http://balkanistyka.org/category/polityka-2/polityka-zagraniczna>, s. 2 (dostęp: 11.07.2017). Zob. też: D. Lopandić, J. Kronja, *Regionalne inicjative i multilateralna saradnja na Balkanu*, Beograd 2010, s. 219–220. Zob. też: T. Mišević, *Pregovori Srbije i Evropske unije za zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju*, [w:] S. Samardžić (red.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj Uniji*, Beograd 2009, s. 147–165. Zob. też: I. Ristić, *Između čekića i nakovnja: Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, [w:] M. Podunovac (red.), *Država i demokratija*, Beograd 2010, s. 389–406.

Warto zauważyć jednak, że ze strony Serbii wciąż jeszcze nie ma zgody na uznanie samodzielnego państwa – Republiki Kosowa i nic na to nie wskazuje, by w niedalekiej przyszłości taka zgoda została wyrażona. Jest to szczególnie ważne w sytuacji, gdy jak dotąd wciąż jeszcze warunkiem *sine qua non* stawianym Serbii przez UE jest uznanie Kosowa. Serbia stoi również w obliczu trudnego wyboru między sojuszem rosyjskim a unijnym. Jeszcze do niedawna w zdecydowanej większości opinii dominowało przekonanie, że jeśli Serbia stanie w obliczu wyboru między UE a Rosją, to wybór będzie jednoznacznie prorosyjski. Jednakże powyższa opinia została zweryfikowana przez pełniącą od 29 czerwca 2017 r. funkcję premiera Republiki Serbii – Ane Brnabić, która w swoim *expose* oficjalnie zapowiedziała, że wstąpienie Serbii do UE jest możliwe w 2021 roku, a mówiąc o polityce tzw. „równych odległości” między Brukselą (UE) a Moskwą oznajmiła że: „jeśli trzeba będzie wybierać, to preferencja będzie unijna”. Opinie wyrażane w kwestii, czy bliżej Rosji czy UE, wciąż jednak dzielą zarówno polityków serbskich jak i serbskie społeczeństwo.

Czarnogóra złożyła wniosek o członkostwo w Unii Europejskiej w grudniu 2008 r. Status państwa kandydującego do UE Czarnogóra uzyskała w grudniu 2010 r. Układ o Stabilizacji i Stowarzyszeniu Czarnogóry z UE obowiązuje od 2010 r. Rozpoczęcie negocjacji akcesyjnych nastąpiło w czerwcu 2012 r. Obecnie Czarnogóra kontynuuje negocjacje przewidziane dla procesu przystąpienia do UE. To właśnie Czarnogóra, jak żadne inne państwo Bałkanów Zachodnich, postrzegana jest jako to państwo, które ma największe szanse wejścia do UE, o czym może świadczyć zaawansowane tempo negocjacji¹⁷. Warto zauważyć, że w negocjacjach UE z Czarnogórą tylko do końca grudnia 2016 r. otwarto aż 26 z łącznej liczby 35 rozdziałów negocjacyjnych¹⁸. Nie bezpodstawne są więc opinie mówiące o tym, że Czarnogóra to „cichy faworyt w wyścigu państw bałkańskich do UE”. Takie opinie wyrażano zaraz po tym, jak państwo to uzyskało status oficjalnego kandydata do UE. Na uwagę zasługuje też fakt, że Czarnogóra aktywnie partycypuje w budżecie UE w ramach programu *Fiscalis 2020*, wywiązując się ze wszelkich zobowiązań wynikających z tego tytułu.

Republika Macedonii złożyła wniosek o członkostwo w UE w marcu 2004 r. Pięć lat później, w 2009 r. Komisja Europejska zaleciła rozpoczęcie

¹⁷ Źródło: uniaeuropa.org/czarnogora-kraj-z-aspiracjami, s. 1 (dostęp: 12.07.2017).

¹⁸ Źródło: *Noty faktograficzne o Unii Europejskiej. Bałkany Zachodnie*, <http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/pl/displayFtu.html?ftu...>, s. 2 (dostęp: 12.07.2017). Zob. też: D. Lopandić, J. Kronja, *Regionalne initiative i multilateralna saradnja na Balkanu*, Beograd 2010, s. 220.

negocjacji akcesyjnych, które zostało poparte przez Parlament Europejski i odtąd zarówno Parlament Europejski jak i Komisja Europejska monitorują postępy w zakresie reformy państwa. W grudniu 2005 r. Republika Macedonii uzyskała status państwa kandydującego. Głównym powodem, dla którego przez długi czas nie rozpoczynano negocjacji akcesyjnych, był konflikt z Grecją o nazwę państwa. Wśród elit politycznych Macedonii panuje zgoda co do tego, że strategicznym celem państwa jest niezmiennie członkostwo w strukturach euroatlantyckich, a prozachodnia orientacja jest fundamentem polityki zagranicznej. Natomiast wśród społeczeństwa macedońskiego istnieje duża doza nieufności co do UE. Te niechętnie opinie formułowane pod adresem UE argumentowane są takimi faktami, jak m.in.: UE nie uznała od razu Macedonii ze względu na spór z Grecją w roku 1991 o nazwę państwa, oskarża się UE o zmuszenie macedońskich elit politycznych do zawarcia kontrowersyjnego porozumienia z mniejszością albańską w Ochrydzie, zgłaszane są też pretensje wobec UE o to, że ta w 2008 r. pozwoliła blokować Grecji członkostwo Macedonii w NATO i UE mimo korzystnych dla Macedonii orzeczeń międzynarodowych trybunałów¹⁹. UE obecnie zwraca uwagę na kontynuację realizacji postanowień wynikających z porozumienia w Priźnie oraz na reformowanie państwa.

Należy zwrócić uwagę, że państwa ubiegające się o członkostwo w UE zobligowane są sprostaniu w równej mierze wymogom wynikającym zarówno z kryteriów politycznych, jak i gospodarczych zawartych w katalogu kryteriów kopenhaskich²⁰. Warto pamiętać, że partnerstwo europejskie ustalając priorytetowe kryteria dla każdego państwa kandydującego jest partnerstwem wymagającym²¹. Stąd też dlatego w realizacji niełatwych zadań mających być zrealizowanymi w transformujących się systemach politycznych, Unia Europejska nie pozostawia państw Bałka-

¹⁹ M. Szpala, *Macedonia: pozorna demokracja w cieniu kryzysów*. „Komentarze OSW”, 1.04.2016, <https://www.osw.waw.pl/pl/publkacja/komentarze-osw/2016-04-01/macedonia-pozorna-demokracja>, s. 6 (dostęp: 1.09.2017). Zob. też: D. Lopandić, J. Kronja, *Regionalne...*, s. 221–222.

²⁰ Więcej zob.: E. Bujwid-Kurek, *Republika Serbii w kontekście kryteriów kopenhaskich*, „Horyzonty Polityki” 2013, vol. 4, nr 8, s. 149.

²¹ Komisja Europejska systematycznie przygotowuje sprawozdania o czynionych postępach danego państwa w procesie akcesyjnym. Od samego wszczęcia, aż do momentu do finalizacji negocjacji Rada Europejska stanowiąc jednomyślnie podejmuje decyzje w każdej istotnej decyzji. Finalnie Parlament Europejski jak i Rada Europy są zobowiązani do zatwierdzenia traktatu akcesyjnego jeszcze przed jego ratyfikacją przez wszystkie zainteresowane tym strony. Patrz: Noty faktograficzne *Balkany Zachodnie. Dokumenty informacyjne o Unii Europejskiej*, www.europarl.europa.eu/atyourservice/pl.p.displayFtu.html?ftuld-FTU_6.5.2htm, s. 2 (dostęp: 3.09.2017).

nów Zachodnich tym zainteresowanych zupełnie bez opieki. Umożliwiając im sprostać wymogom, oferuje im pomoc finansową potrzebną do przeprowadzenia niezbędnych reform. Należy przypomnieć, że już od 2007 roku unijna pomoc przedakcesyjna realizowana jest dzięki jednemu ujednoliconemu instrumentowi noszącemu nazwę Instrumentu Pomocy Przedakcesyjnej (IPA). Z instrumentu tego *ad hoc* wynikają takie cele, jak wspieranie rozwoju instytucji, praworządności, poszanowania praw człowieka, w tym wolności, praw mniejszości, równości kobiet i mężczyzn, jak też tolerancji. Co więcej, Instrument powyższy zawiera nadto zalecenia przeprowadzenia reform w sferze administracji i w dziedzinie gospodarczej, jak też we współpracy regionalnej²². Dla państw kandydujących do UE jak też i tych, którym otwiera się duże szanse na kandydowanie w najbliższej przyszłości, stwarza się możliwość aktywnego partycypowania w programach edukacyjnych oferowanych przez UE, takich jak np. *Erasmus*, *Erasmus Mundus*. Prócz wymienionych instrumentów państwa te mogą także uczestniczyć w siódmym programie ramowym w zakresie prowadzenia szeroko pojętych badań naukowych.

W kontekście prowadzonych rozważań szczególnie należy podkreślić, że integracja europejska jak i współpraca regionalna, są wobec siebie komplementarne. W związku z tym, że są ściśle ze sobą powiązane toteż najczęściej między nimi zachodzi bliska interakcja oparta na sprzężeniu zwrotnym. Istnieje obserwowalna prawidłowość świadcząca o tym, że działania wynikające *expressis verbis* z procesu integracji europejskiej oddziałują na współpracę regionalną, w tym także w regionie państw Bałkanów Zachodnich i odwrotnie. To co dzieje się na obszarze tego regionu bezpośrednio ma wpływ na relacje z Unią Europejską. Ma to również wpływ na realizację celów wyznaczonych przez UE, których adresatami są państwa aspirujące do członkostwa. Jednym z takich zasadniczych celów procesu stabilizacji i stowarzyszenia jest zachęcanie państw regionu do daleko idącej współpracy w wielu obszarach politycznych, gospodarczych, by tylko wymienić: dbałość o rozwój handlu, transportu, energii oraz wykazanie troski w kwestii ochrony środowiska naturalnego. Jeśli zaś chodzi o obszary wrażliwe, które również zostały uwzględnione we wspomnianym już Procesie Stabilizacji i Stowarzyszenia, to należy zwrócić uwagę na kwestie związane ze ściganiem zbrodniarzy wojennych, kwestie graniczne, sprawę uchodźców i walkę z przestępczością zorganizowaną. Warto podkreślić, że Parlament Europejski jest w bardzo dużym stopniu zaangażowany w proces stabilizacji i stowarzyszenia, jak też w szeroko rozumianą

²² Tamże.

politykę rozszerzenia. Posiadając uprawnienia w zakresie budżetu, Parlament Europejski ma bezpośredni wpływ na wysokość kwot przyznanych na Instrument Pomocy Przedakcesyjnej (IPA), stąd też nie dziwi wnikliwy monitoring procesu integracji poszczególnych krajów z UE. We wspomnianym Instrumencie Pomocy Przedakcesyjnej poczesne miejsce zajmuje także współpraca regionalna, jak też program transgraniczny²³.

W poniżej zamieszczonym materiale graficznym (tabela 1) zamieszczono informacje dotyczące przebiegu i obecny stanu przygotowania do członkostwa w UE branych pod uwagę państw południowo-wschodnich: BiH, Republiki Macedonii, Czarnogóry, Republiki Serbii, z uwzględnieniem stanu na wrzesień 2017 r.

Tradycyjnie już Parlament Europejski cyklicznie, raz do roku, przedstawia swoje stanowisko (w formie rezolucji), w którym zamieszczona jest ocena stopnia przygotowania państwa ubiegającego się o członkostwo w Unii Europejskiej.

W kontekście prowadzonego wywodu ważne jest odnotowanie, że w dniach 21–22 czerwca 1993 roku na szczycie Rady Europejskiej w Kopenhadze zdecydowano o rozszerzeniu Unii Europejskiej o kraje środkowoeuropejskie, w tym państw Bałkanów Zachodnich, co wyrażone zostało w postaci kryteriów kopenhaskich²⁴. W kryteriach powyższych precyzyjnie określono wymogi dotyczące: „stabilności instytucji demokratycznych, praworządności, poszanowania praw człowieka, ochrony mniejszości narodowych, funkcjonującej gospodarki rynkowej, gotowości sprostanania warunkom konkurencji UE, zdolności do wypełniania obowiązków wynikających z członkostwa oraz przyjęcie *acquis communautaire*”²⁵. Jak już wcześniej wspomniano, kryteria te zostały podzielone na dwie zasadnicze grupy: polityczne oraz te dotyczące *stricto* gospodarki. Pamiętajmy, że priorytetem w formułowanych kryteriach politycznych znalazło się poszanowanie prawa, natomiast rozwinięta gospodarka rynkowa to ze wszech miar oczekiwany cel w rozwoju transformującej się gospodarki państwa²⁶.

²³ *Noty faktograficzne Bałkany Zachodnie...*, s. 3.

²⁴ Więcej zob.: E. Bujwid-Kurek, *Republika Serbii w kontekście kryteriów kopenhaskich – studium politologiczno-prawne*, „Horyzonty Polityki” 2013, vol. 3, s. 147–170, zob. też: E. Bujwid-Kurek, *Eu aspirations of the Republic of Serbia – an overview*, „Przegląd Europejski” 2016, nr 2, s. 10–26.

²⁵ Według tych kryteriów Komisja Unii Europejskiej sprawdzała sytuacje w poszczególnych państwach aspirujących do członkostwa w UE. Wnioski wyrażone zostały w *avis* z lipca 1997 roku. Patrz: E. Stadtmüller (red.), *Słownik Unii Europejskiej*, Wrocław 2003, s. 117 i 118.

²⁶ E. Bujwid-Kurek, *Republika Serbii w kontekście kryteriów kopenhaskich...*, s. 149.

Tabela 1. Przebieg przygotowania do członkostwa w Unii Europejskiej Bośni i Hercegowiny, Republiki Macedonii, Czarnogóry, Republiki Serbii

Lp.	Nazwa państwa	Złożenia wniosku o członkostwo	Rozpoczęcie negocjacji akcesyjnych	Uzyskanie statusu kraju kandydującego	Zastrzeżenia zgłaszane przez UE	Status obecny (wrzesień 2017 rok)
1.	Bośnia i Hercegowina	15 II 2016 r.	VI 2008 r. wynegocjowano i podpisano Układ o stabilizacji i stowarzyszeniu (wstrzymano wejście w życie głównie z powodu niewykonania zasadniczego orzeczenia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Obecnie obowiązuje jedynie umowa przejściowa dt. handlu i wszystkich kwestii z tym związanych	VI 2012 r. rozpoczęto by pomóc w przygotowaniu się do złożenia wniosku o przystąpienie do UE. UE udziela wsparcia przy wdrażaniu ogólnej umowy ramowej na rzecz pokoju w BiH podpisaną w 1995 r. (misje EUFOR <i>Althea</i>). 2011 r. specjalny przedstawiciel UE w BiH stoi też na czele delegatury UE w BiH	Problemy instytucjonalne. Napięcia na tle etnicznym co powoduje, że członkostwo w UE jest odległe	Potencjalny kandydat
2.	Republika Macedonii (była Jugosłowiańska Republika Macedonii)	III 2004 r.	2009 r. Komisja zaleciła rozpoczęcie negocjacji akcesyjnych (zalecenie to zostało poparte przez Parlament Europejski i Komisję	XII 2005 r.	Głównym powodem dla których Rada Europejska przez długi czas nie rozpoczynała negocjacji akcesyjnych był nierozstrzygnięty konflikt z Grecją o nazwę państwa „Macedonia”. W sprawozdaniach Komisji Europejskiej i Rezolucjach Parlamentu Europejskiego z 2015 i 2016 r. zwraca się uwagę na kontynu-	Komisja zaleciła rozpoczęcie negocjacji

Tabela 1 c.d.

Lp.	Nazwa państwa	Złożenia wniosku o członkostwo	Rozpoczęcie negocjacji akcesyjnych	Uzyskanie statusu kraju kandydującego	Zastrzeżenia zgłaszane przez UE	Status obecny (wrzesień 2017 rok)
2.					<p>ację realizacji postanowień z czerwca 2015 r. zwanego porozumieniem z <i>Prižno</i> oraz do dokonania znaczących postępów we wdrażaniu pilnych reform w obszarach priorytetowych</p>	
3.	Czarnogóra	XII 2008 r.	<p>VI 2012 r. po zatwierdzeniu przez Radę Europejską oceny Komisji, zgodnie z którą państwo to osiągnęło niezbędny stopień zgodności z wymaganymi kryteriami członkostwa jak też spełniło priorytety określone przez Komisję</p>	XII 2010 r.	<p>Układ o stabilizacji i stowarzyszeniu UE z Czarnogórą obowiązuje od maja 2010 r.</p>	<p>W trakcie negocjacji przystąpienia do UE</p>
4.	Republika Serbii ⁸	XII 2009 r.	<p>VI 2013 r. Rada Europejska postanowiła przystąpić do negocjacji akcesyjnych z Serbią co było wyrazem uznania postępów dokonanych przez Serbię w kwestii normalizacji stosunków z Kosowem</p>	<p>III 2012 r. po osiągnięciu porozumienia z Kosowem w sprawie regionalnego przedstawicielstwa Kosowa</p>	<p>Układ o stabilizacji i stowarzyszeniu został podpisany w 2008 r. we IX 2013 r. weszła w życie jego ratyfikacja, która została zablokowana w VI 2010 r. Powodem była niewystarczająca współpraca Serbii z Międzynarodowym</p>	<p>W trakcie negocjacji przystąpienia do UE</p>

					Trybunałem Karnym dla byłej Jugosławii. Rada UE wyraziła zgodę na rozpoczęcie właściwych negocjacji z Serbią. Ich początek zaplanowano na pierwszy kwartał 2014 r.** Negocjacje zostały oficjalnie otwarte w dniu 21 stycznia 2014 r.
--	--	--	--	--	--

* Zob. też: *Balkany Zachodnie bliżej Unii*, <http://www.euractiv.pl/polityka-zagraniczna/arttykul/balkany-zachodnie-blizej-unii-005>, s. 1 (dostęp: 16.05.2014).
** Tamże, s. 1. Zob. też: T. Mišćević, *Pregovori Srbije i Evropske unije za zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju*, [w:] S. Samardžić (red.), *Srbija u procesu...*, s. 147–167.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Noty faktyograficzne. Balkany Zachodnie* [w:] http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/pl/displayFtu.html?ftu_strona_4_z_4 (dostęp: 11.07.2017). Zob. też: *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa* [w:] https://europa.eu/european-union/topics/foreign-security-policy_pl, s. 4 (dostęp: 22.07.2017).

Gdyby oceniać przygotowanie Bośni i Hercegowiny, Czarnogóry, Republiki Serbii, Republiki Macedonii do członkostwa w Unii Europejskiej biorąc pod uwagę pierwszy z wymienionych kryteriów kopenhaskich, a mianowicie istnienie instytucji gwarantujących stabilną (czytaj: skonsolidowaną) demokrację²⁷ to zauważalne jest, że wszystkie instytucje świadczące o deklaracji ich implementowania są już dziś obecne w ich systemach politycznych, jednak w głównej mierze poprzez ich legitymizację w ustawach zasadniczych. Jednakowoż to nie wystarczy. Należy wyraźnie oddzielić sferę teoretyczną, tzn. legitymizację instytucji mających zagwarantować wdrażanie zasad demokratycznych, co nie wywołuje większych obaw ani zastrzeżeń. Natomiast o wiele bardziej niepokojącym jest ocena stopnia realizacji założeń konstytucyjnych w praktyce funkcjonowania systemu politycznego każdego z państw wziętego pod uwagę. W tym względzie szczególnie zwraca uwagę ciągle jeszcze niski poziom kultury politycznej społeczeństw tych państw i to zarówno elit politycznych jak i wciąż jeszcze zbyt mało aktywnego społeczeństwa, które niestety można nazwać mianem „nieobywatelskiego”. Polityka analizowanych państw odznacza się wieloma zjawiskami nacechowanymi patologią, wśród których są te najbardziej piętnowane przez Unię Europejską: korupcja, defraudacja pieniędzy publicznych, personalizacja władzy państwowej²⁸ etc. Jeśli chodzi o drugie z wspomnianych kryteriów kopenhaskich – praworządność, to niemal w równej mierze decydenci Bośni i Hercegowiny, Republiki Serbii, Czarnogóry, Republiki Macedonii w swych ustawach zasadniczych uczynili z niej jedną z nadrzędnych zasad ustrojowych, tyle że wciąż jeszcze zgodność z prawem w praktyce, budzi bardzo poważne zastrzeżenia.

Unia Europejska monitorując postępy w przygotowaniu do członkostwa omawianych państw południowobalkkańskich w kwestii realizacji wspomnianych kryteriów kopenhaskich zobowiązała się do wsparcia reformy administracyjnej, jak też przeprowadzanych reform w zakresie sądownictwa oraz zmian mających na celu cywilną kontrolę nad armią. W dziedzinie gospodarki zobowiązano wszystkie te państwa do podjęcia,

²⁷ Zob. np.: S. Orlović, *Politički život Srbije između partokratije i demokratije*, Beograd 2008, passim. Zob. też: M. Bulatović, *Stvarni problemi evropske unije i nestanak nijene priulačne moći*, [w:] M. Stepić, Ž. Đurić (red.), *Srbija i evroazijski geopolitički prostor*, Beograd 2013, s. 129–140.

²⁸ S. Orlović, *Politički život Srbije. Između partokratije i demokratije*, Beograd 2008, s. 79 i n. Zob. też: M. Vasović, *Nacionalni i nadnacionalni identitet u kontekstu političke kulture u Srbije*, [w:] S. Mihailović, M. Ružica, T. Jakobi (red.), *Kako građani vide tranziciju. Istraživanje javnog mnijenja tranzicije*, Beograd 2010, s. 73, 84.

w jak najszybszym czasie, starań na rzecz ustabilizowania gospodarki, co miaoby zostać osiągnięte dzięki reformie podatkowej, monetarnej, emerytalnej, przebudowanego systemu ochrony zdrowia, walkę z korupcją i bezrobociem, zagwarantowanie przepływu towarów, kapitału i usług²⁹. Bardzo ważne szczególnie dla zachowania bezpieczeństwa są także działania na rzecz walki z terroryzmem i przestępczością zorganizowaną, przede wszystkim handlem ludźmi, pranie brudnych pieniędzy czy też handel narkotykami³⁰.

Reasumując stwierdzić należy, że wszystkie bez mała państwa bałkańskie (pojugosłowiańskie), w tym wzięte do analizy: Bośnia i Hercegowina, Republika Serbii, Czarnogóra, Republika Macedonii, po pierwsze, są zainteresowane wstąpieniem do Unii Europejskiej, po drugie, nie wszystkie w równym stopieniu są przygotowane do pełnoprawnego członkostwa, czego dowodzą rokrocznie publikowane rezolucje Parlamentu Europejskiego. Po trzecie, nie wszystkie standardy wyrażone w kryteriach kopenhaskich są w tym samym stopniu realizowane przez państwa wzięte do analizy. Po czwarte, wydaje się, że najmniej zastrzeżeń budzi legitymizacja dająca podstawę dla implementowania niemal wszystkich zasad będących wyznacznikami demokratycznego systemu politycznego, a o co zadbano w przepisach konstytucji analizowanych państw. Wydaje się, że jednym z najpoważniejszych problemów wciąż jeszcze nie rozwiązanych, jest świadomość tych społeczeństw, co przekłada się w prosty sposób na brak oczekiwanego poziomu kultury politycznej niezbędnego dla implementowania wielu zasad ustrojowych, w tym szczególnie zrozumienia dla idei demokratycznego państwa prawa etc. Czarnogóra, Republika Serbii, Republika Macedonii w ocenie rezolucji Parlamentu Europejskiego to państwa, które pod wieloma względami są już przygotowane do członkostwa w Unii Europejskiej. Wciąż jednak jeszcze zwraca się uwagę na wiele tych dziedzin, co do których zaleca się kontynuowanie niwelowania zaniedbań i przeprowadzenia koniecznych, wyznaczonych dyrektywami UE reform. Od tej oceny znacznie bardziej odbiega perspektywa członkostwa Bośni i Hercegowiny, co do której formułuje się o wiele więcej bardzo poważnych zastrzeżeń, gdyż związanych z kompleksową reformą ustrojową całego państwa.

²⁹ B. Przybylska-Marszałek, A. Potyrała, *Leksykon integracji europejskiej w obszarze wspólnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa i europejskiej polityki bezpieczeństwa i obrony*, Poznań 2009, s. 154.

³⁰ Tamże, s. 154.

STRESZCZENIE

Za główny cel rozważań przyjęto ustalenie, w jakim stopniu państwa pojugosłowiańskie, niebędące jeszcze członkami Unii Europejskiej, są przygotowane do członkostwa w UE. Analizie poddane zostały cztery państwa: Bośnia i Hercegowina, Republika Serbii, Czarnogóra oraz Republika Macedonii. Ustalono, że wszystkie te państwa aspirują do pełnoprawnego członkostwa w UE. Jednak wciąż jeszcze żadne z nich nie spełnia w stopniu wystarczającym stawianych kryteriów przez Unię Europejską. W niedalekiej przyszłości największe szanse mają w kolejności: Czarnogóra, Republika Serbii, Republika Macedonii. Wobec Bośni i Hercegowiny wciąż jeszcze kierowane są liczne zastrzeżenia ze strony UE, w tym najpoważniejsze – brak przeprowadzenia gruntownej reformy ustrojowej państwa. Przygotowanie tych państw do członkostwa w UE jest systematycznie, rokrocznie monitorowane za pomocą metody *screeningu*. Sprawdzanie prawa kraju kandydującego do UE pod kątem jego zgodności z prawem unijnym *acquis communitare* pozwala na dokonanie oceny stopnia przygotowania do uzyskania statusu pełnoprawnego członka. I choć państwa, o których mowa, to przypadek trudno poddający się sprostaniu rygorystycznym warunkom akcesyjnym stawianych przez Unię Europejską, to jednak UE zatroskana o bezpieczeństwo i stabilność w regionie zabiega o bliskie z nimi relacje.

Ewa Bujwid-Kurek

“NON-EU” POST-YUGOSLAV COUNTRIES IN THE FACE OF INTEGRATIVE EUROPE – FEW REMARKS

Main aim of analysis in the article titled “Non-EU” Post Yugoslav countries in the face of integrative Europe – few remarks” is to ascertain the extent to which Post Yugoslav countries, which are not European Union members yet, are prepared for the EU membership. Analysis includes four Post Yugoslav countries: Bosnia and Herzegovina, Republic of Serbia, Montenegro, Republic of Macedonia. It was confirmed, that all those countries aspire to fully-fledged membership in the EU. However, still none of them sufficiently comply with criteria imposed by the EU. In the nearest future, the greatest chances have: Montenegro, Republic of Serbia, Republic of Macedonia. The EU still has a lot of objections towards Bosnia and Herzegovina. The most important one is lack of conducting an institutional reform in the country. Preparation of that countries for the EU membership is systematically, yearly monitored by method of *screening*. Checking compatibility of law regulations, which exist in those countries standing as a candidate to EU, with the EU legislation *acquis communitare* gives a possibility to make an assessment of the level of their preparation to get a fully-fledged membership status. Countries, which has been analysed, are a ‘special case’, which find it very hard to face up to rigorous accession

conditions imposed by European Union, although the EU is worried about the safety and stability in the region and strive for close relations with them.

KEY WORDS: *post-Yugoslav countries, integration, accession, European Union, European Parliament, European Parliament’s Resolutions, Bosnia and Herzegovina, Republic of Serbia, Montenegro, Republic of Macedonia*

Bibliografia

- F. Biber, *Bośnia i Hercegowina po 1990 roku*, [w:] S.P. Romet (red.), *Polityka Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej po 1989 roku*, Warszawa 2012.
- M. Bulatović, *Stvarni problemi evropske unije i nestanak nijene privlačene moći*, [w:] M. Stepić, Ž. Đurić (red.), *Srbija i evroazijski geopolitički prostor*, Beograd 2013.
- E. Bujwid-Kurek, *Eu aspirations of the Republic of Serbia –an overview*, „Przegląd Europejski” 2016, nr 2.
- E. Bujwid-Kurek, *Państwa pojugosłowiańskie. Szkice politologiczne*, Kraków 2008.
- E. Bujwid-Kurek, *Populizm w państwach Bałkanów Zachodnich*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2011, nr 4.
- E. Bujwid-Kurek, *Republika Serbii w nowej przestrzeni ustrojowej. Dzieje, ustrój, konstytucja*, Kraków 2012.
- E. Bujwid-Kurek, *Republika Serbii w kontekście kryteriów kopenhaskich*, „Horyzonty Polityki” 2013, Vol.4.
- A. Gucka, *Czy Unia Europejska ponosi winę za kryzys polityczny w Bośni i Hercegowinie*, [w:] D. Gibas – Krzak, A. Krzak (red.), *Konflikty militarne i niemilitarne na Bałkanach w XX i XXI wieku w perspektywie polemologicznej*, Szczecin-Warszawa 2013.
- M. Kovačević, *Evropska unija između politike proširenja produbljavanja evropske integracije*, [w:] S. Samardžić (red.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj Uniji*, Beograd 2009.
- M. Kovačević, *Primena programa bespovratne finansijske pomoći EU za zapadni Balkan – iskustva CARDS i IPA: pouke za Serbiju*, [w:] S. Samardžić (red.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj Uniji*, Beograd 2009.
- D. Lopandić, J. Kronja, *Regionalne inicijative i multilateralna saradnja na Balkanu*, Beograd 2010.
- T. Mišević, *Pregovori Srbije i Evropske unije za zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju*, [w:] D. Samardžić (red.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, Beograd 2009.
- S. Orlović, *Politički život Srbije. Između partokratije i demokratije*, Beograd 2008.
- V. Pavlović, *Ekonomska kriza i kriza demokratije – pogled sa periferije*, [w:] I.Vujačić, N. Beljinac (red.), *Nova Evropa i njena periferija*, Beograd 2015.
- I. Ristić, *Između čekića i nakovnja: Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, [w:] M. Podunovac (red.), *Država i demokratija*, Beograd 2010.
- S. Samardžić, *Problem Kosova i Metohije iz ugla evropskih integracija*, [w:] S. Samardžić (red.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj Unije*, Beograd 2009.
- D. Slović, *Srpski ncijonalni interesi*, Beograd 2010.
- S. Sochacki, *Bośnia i Hercegowina 1995–2012. Studium politologiczne*, Toruń 2015.
- M. Vasović, *Nacionalni i nadnacionalni identitet u kontekstu političke kulture u Srbije*, [w:] S. Mihajlović, M. Ružica, T. Jakobi (red.), *Kako građani vide tranziciju. Istraživanje javnog mnijenja tranzicije*, Beograd 2010.